

BARTÓK ISTVÁN

„Atyám tyúkjá”

Az anyanyelvű olvasás és írás néhány kritikátörténeti vonatkozása a 16. században

Magyarországon az olvasás és az írás tanítása egyidős a kereszténységgel. A 11. század elején nyíltak meg az első kolostori, székesegyházi és plébániai iskolák. Az olvasás el-sajátításának célja az volt, hogy a kisdíákok meg tudjanak birkózni a latin szövegekkel. Az olvasással párhuzamosan tanulták meg a latin szavakat és az elemi latin nyelvtan, „a Donatus” szabályait. Európa-szerte, így nálunk is, a 14–15. században kezdték el a népnyelvű szövegek olvasását. A 15–16. század fordulóján Magyarországon az egyházi székhelyeken városi-káptalani, a királyi városokban városi-plébániai iskolák működtek. Az alsó tagozatokon a hagyományos latin olvasástanítási eljárást, az úgynevezett silabizáló módszert alkalmazták a magyar nyelvű szövegekre is, kiegészítve a magyar betűkkel. A gyerekek latin–magyar szópárokat, latin szentenciákat tanultak, az utóbbiakat magyarul is le kellett írni. Magasabb szinten „phrasisokat” – azaz klasszikus szövegekből vett szókapcsolatokat, sajátos kifejezéseket tartalmazó mondatokat – fordítottak magyarra, ugyancsak írásban is.¹

A nemzeti nyelvű olvasástanítás szélesebb körű elterjesztése a 16. század első évtizedeiben a reformáció térhódításával függ össze. Ez lehetett az eszköze a jól ismert cél elérésének, azaz, hogy minél többen olvashassák anyanyelvükön a Szentírást. A reformátorok

erőteljesen szorgalmazták az anyanyelvi olvasás megtanítását, egyik újabb hullámát indítva el – főként a városi és a mezővárosi lakosok között eredményes – betűtanulásnak. A városi iskolák legkisebb tanulóinak oktatójára hárult az a feladat, hogy a katekizmussal együtt az anyanyelvi szövegek olvasását is tanítsa nekik.²

A század közepén katolikus részről is fontos lépéseket tettek az anyanyelvű olvasás és írás ügyében. Megszületett az első hivatalos hazai határozat a nemzeti nyelvű olvasástanításról: 1560-ban a nagyszombati zsinat elrendelte az anyanyelvű iskolák (schola vernacula) megszervezését. Ebben az iskolatípusban egyetlen iskolamester tanította

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

1 A régiség hazai iskola- és oktatástörténetének kimerítő feldolgozásai: MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981); Uő, *XVI. századi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Humanizmus és reformáció 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981); Uő, „A magyar olvasástanítás története a kezdetektől 1777-ig”, in *A magyar olvasástanítás története: Az olvasásról az olvasásért: az élő ábécé*, szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, 11–43 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001).

2 MÉSZÁROS, *Az iskolaügy...*, 213.

az adott településen lakó gyermekeket írásra, olvasásra, katekizmusra, mindenkit az anyanyelvén.

A kitűzött cél megvalósítását szolgálták a népnyelvek elsajátítását és helyes használatát elősegítő kézikönyvek. A kapcsolódó források bőséges anyagot szolgáltatnak a nyelvtudomány-, az oktatás- és neveléstörténeti, pedagógiai-módszertani kutatásokhoz, de az olvasás és az írás kultúrtörténetét vizsgálva eljuthatnánk szociológiai vagy antropológiai megfontolásokhoz is. A továbbiakban azonban mindezekről eltekintek, ehelyett az európai és magyar anyagból a kritikátörténeti szempontból figyelemreméltó vonásokat emelem ki.

Külföldi példák

Elméleti alapvetés

Az olvasás és az írás hasznára vonatkozó közhelyek gyakran felbukkannak a humanista irodalomban. A grammatikai munkáiról Magyarországon is jól ismert Leonhard Culmann például kifejti: a betűk rögzítik, megőrzik a hangokat, mintegy tárházul szolgálnak az olvasók számára, és tolmácsolják mondandónkat. Azért találták fel őket, hogy az utódokra örökíthessék a legkiválóbb férfiak tetteit és a régmúlt korok történeteseit, követendő vagy kerülendő példaként. Mindezek alátámasztására – mint oly sokszor – Cicero szavai a legalkalmasabbak: „a betűket az utókor számára találták fel, a feledés ellenszeréül”; ugyanis egyedül azok képesek az emlékezetet fenntartani.³

Kifejezetten az anyanyelvű olvasásra vonatkoznak Erasmus sokszor idézett elmélkedései görög–latin Újszövetség-kiadásának a kegyes olvasóhoz szóló előszavából, mely szerint a Szentírást a legszélesebb körben kellene olvasni, minden rendű és rangú embernek – még a nőknek is! –, kinek-kinek saját anyanyelvén.⁴

3 „Quis est usus literarum? Ut custodiant voces, et velut depositum reddant legentibus, idque exprimerent quod dicturi sumus. [...] Cur sunt inventae literae? Ut res a clarissimis viris gestae, ac temporum rationes posteris demandarentur, quae posteris vel imitandi, vel vitandi exemplo futuro essent: Sic enim scribit Cicero: literae posteritatis causae repertae sunt, quae subsidio oblivioni esse possent, et quae solae memoriae propagant.” Leonhard CULMANN, *De Orthographiae & Prosodiae praecipuis duabus partibus grammatices puerilis disputatio* (Augsburg: Otmar, 1549), a5 r–v. Az idézet forrása: CICERO, *Pro P. Sulla Oratio*, XVI.

4 „Vehementer ab istis dissentio, qui nolint ab idiotis legi Divinas literas, in vulgi linguam transfusas, sive Christus tam involuta docuerit, ut vix a pauculis theologis possint intelligi, sive quasi religionis Christianae praesidium in hoc situm sit, si nesciatur. Regnum mysteria celare fortasse satius est: at Christus sua mysteria quam maxime cupit evulgari. Optarim ut omnes mulierculae legant euangelium, legant Paulinas epistolas. Atque utinam haec in omnes omnium linguas essent transfusa, ut non solum a Scothis & Hybernis, sed a Turcis quoque & Saracenis legi cognoscique possint. Primus certe gradus est, utcunque cognoscere. Esto riderent multi, at caperentur aliquot. Utinam hinc ad stivam aliquid decantet agricola, hinc nonnihil ad radios suos moduletur textor, huiusmodi fabulis itineris taedium levet viator. Ex his sint omnia Christianorum omnium colloquia. Tales enim ferme sumus, quales sunt cotidiana nostrae confabulationes.” „Erasmus Roterodami Paraclesis ad Lectorem pium”, in *Novum Instrumentum omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum* (Bázel: Johann Frobenius, 1516), aaa4 v.

Akár szimbolikus jelentőségűnek is tekinthető, hogy a vizsgált korszak, 1530–1580 letelején jelent meg Beatus Rhenanusnak az a munkája, amelyikben már a nemzeti nyelvű írásbeliségről is szól, és ezzel kapcsolatban a magyar helyzetre is utal. Az elzászi humanista történeti művében (*Rerum Germanicarum libri tres*, Bázeli, 1531) a német írásos kultúra másfél évszázados múltjáról ír. Más nemzetekre hivatkozva saját korából hoz példát: ebben az összefüggésben említi, hogy ekkortájt „a magyar nyelvet írni kezdik”.⁵

A nemzeti nyelv az oktatásban

A humanizmus nyelvszemlélete az iskolai képzést is meghatározta. Az antikvitás tisztelete, az ókori példák és a klasszikus minták – a latin kultusza mellett – a népnyelvek felértékelésében is döntő szerepet játszottak, összefonódva az erősödő nemzeti öntudattal. A humanista iskolai képzés elsődleges célja a latin nyelv és stílus tökéletes elsajátítása volt, mivel azt nem lehetett nélkülözni az egyházi, a tudományos, a jogi szakterületen és a nemzetközi érintkezések során. A szabályzatok mindenütt előírták, hogy az iskolában latinul kell beszélni: „Sermo ubique latinus esto.” A nemzeti nyelvek bevonása az oktatásba kezdetben a latin jobb megértését szolgálta, később azonban felismerték saját törvényszerűségeit és sajátosságaitól következő lehetőségeit. Egyre nagyobb gondot fordítottak a népnyelv szabályainak egyidejű megtanulására. A párhuzamos stúdiumok lehetővé tették, hogy akik az iskolát elhagyják, a latin kifogástalan használata mellett anyanyelvükön is szabályosan és szép stílusban tudjanak beszélni és írni.

Az 1500-as évek első évtizedeiből fennmaradt egy irat, amelyik Nürnbergben az alsóbb fokú latin iskolákban szabályozta az oktatás rendjét (Schulordnung). A gyerekeket életkoruk alapján három csoportra osztották: a legfiatalabbakra, a köztesekre és az idősebbekre (die jungsten, mitteln und eltesten).

A legkisebbek megtanultak latinul imádkozni, valamint olvasni és írni, hogy hozzá szokjanak a latin beszédhez és íráshoz. Ennek során a legfontosabb volt az ortográfiai alapismeretek elsajátítása. Ezen felül minden nap megtanultak két latin mondást, mégpedig a német megfelelőjükkel együtt.

A középső csoport tagjai már az alaktani ismeretekre összpontosítottak. Minden napra megvolt a megfelelő anyag rész, a hozzá tartozó példákkal. Ezt addig ismételték, amíg meg nem jegyezték. Folytatták a közmondások tanulását is. Ezeket az órán leírták a füzetükbe, otthon megtanulták, és másnap az iskolában felmondták a leckét.

Jóllehet a szabályzat előírta, hogy a középső szinten már csak latinul lehet beszélni, a német fordítás mégis meghatározó szerepet játszott az ismeretek elmélyítésében. A névszó- és az igeragozást a két nyelven párhuzamosan tanulták: követelmény volt, hogy minden egyes latin formának tudják a német megfelelőjét is. A tanító a latin köz-

5 „Solebat olim Maximilianus Caesar proposita mercede suos prouocare ad quaerenda uel diplomata, quae ante quingentos essent annos conscripta. Nam tantum Latini sermonis usus apud Germanos in conficiendis tabulis receptus fuit, id quod cum caeteris nationibus commune habuimus. Ab annis tamen centum et quinquaginta secus apud nos factum uidemus. Sic Vngarus sermo nostra aetate primum scribi coepit.” Beatus RHENANUS, *Rerum Germanicarum libri tres* (1531): *Ausgabe, Übersetzung, Studien*, hrsg. Felix MUNDT, Frühe Neuzeit 127 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2008), 258.

mondások német fordítását nemcsak elmondta, hanem a tanulók azt is leírták, éppen azért, hogy az anyanyelvükön is megtanuljanak írni.

A legidősebbeknek már saját szavaikkal kellett kommentárokat fűzni a megtanult anyaghoz. Minden napra fel volt adva egy szövegrész, amit lefordítottak németre, latinul értelmezték, és bemutatták, hogyan érvényesülnek benne a nyelvtani szabályok. A szabályzat azt is rögzíti: olyan szövegeket olvastak, amelyek nemcsak szükségesek és hasznosak, hanem mulatságosak és szórakoztatóak is voltak: „nicht allain nutzlich sunder auch lustig unnd lieplich”. A korabeli adatok szerint Horatius és Persius szatírái, Erasmus és Morus Tamás művei alapján tanultak és mulattak a gyerekek a nürnbergi latin iskolákban.⁶

A vizsgált korszak elején Európa nyugati részében számos olyan munka jelent meg, amelyek mintául szolgálhattak a hasonló cseh, lengyel és magyar kiadványoknak. A helyesírási kézikönyveknek két típusa különböztethető meg. Az egyik alcsoport igen szoros szálakkal fűződik ahhoz a törekvéshez, hogy minél többen megtanuljanak anyanyelvükön olvasni, nemcsak a kisiskolások, hanem az írástudatlan felnőttek is. Ennek legfőbb célja – mind Erasmus, mind a reformáció szellemében –, hogy a hívek közvetlenül hozzáférhessenek a népnyelvekre lefordított Szentírás tartalmához.

Az írni-olvasni tanító munkák mellett a másik alcsoportba sorolhatók azok a kézikönyvek, amelyek nem az írástudatlanok, hanem a kancelláriai tisztviselők számára készültek. Ezek is tartalmazzak hangjelölési és helyesírási tudnivalókat, de fontosabbak a stíláriis követelmények, az egységes hivatali nyelvhasználat kialakítása. A nyelvi formulák rendszerét, a kancelláriai munka során használt műfajok szerkezetét retorikai szabályok rögzítik.

A népnyelvek felértékeléséről a 16. század második felében már nemcsak az oktatási gyakorlatból és a használt kézikönyvekből lehet képet alkotni, hanem a kapcsolódó elméleti szakmunkákból is. Német vonatkozásában különösen jelentős a németalföldi származású Henricus Schorus (Hendrik van Schor) két teoretikus műve, amelyekben a latin és az anyanyelv összefüggéseit tárgyalja. Kritikatörténeti szempontból igen figyelemreméltó a népnyelv előtérbe kerülése, helyes használatának hangsúlyozása. A *Specimen et forma legitime tradendi sermonis et rationis disciplinas* (1572) a zaberni iskola számára készített tervezet. A *De analysi et genesi grammatica* (1574) párbeszédes formában adja elő a szerzőnek a nyelvi oktatásra vonatkozó elképzeléseit. E fejtegetések jellemző példái a késő humanizmus nyelvművelő törekvéseinek.⁷

A *Specimen* ajánlása Johann Sturmnak szól. A szerző határozottan leszögezi: az oktatás célja, hogy a tanulók mind a latin, mind a német nyelv tökéletes használatát elsajátítsák, szóban és írásban egyaránt. A latintanítás keretei között a német nyelvtant többek között azért is tárgyalni kell, mert csak mindkét nyelv mélyreható ismeretében lehet elkerülni a germanizmusokat a latinban és a latinizmusokat a németben. Mindkét

6 Matthias Wilhelm Senger, *Leonhard Culmann: A Literary Biography and an Edition of Five Plays as a Contribution to the Study of Drama in the Age Of The Reformation*, Bibliotheca Humanistica et Reformatorica 35 (Nieuwkoop: B. de Graaf, 1982), 28.

7 Schorus munkásságáról: Helmut Puff, „Von dem Schlüssel aller Künsten, nemblich der Grammatica”: *Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560* (Tübingen: Francke Verlag, 1995), 304–317.

nyelvnek megvannak ugyanis a maga sajátosságai, amelyekkel tisztában kell lenni, és ennek megtanítása az iskola feladata.

A nemzeti öntudat nyilvánul meg annak hangoztatásában, hogy a vulgáris nyelv is bővelkedik a változatos kifejezőeszközökben. Ezek ismeretében a latin mellett az anyanyelvet is nemcsak szakszerűen, szabályosan (*studiose*), hanem szépen, választékosan (*artificiose*) is lehet használni.⁸

A *De analysi* dialógusaiban több konkrét példa előkerül annak igazolására, hogy a német sok tekintetben felül is múlja a latin szépségét. Ezeket olvasva lehetetlen nem gondolni Sylvester János évtizedekkel korábban megfogalmazott hasonló észrevételeire a magyar nyelvvel kapcsolatban.

A népnyelvek felértékelését a korban antik párhuzamokkal is alátámasztották. A legfőbb példa Cicero volt, aki a tudomány nyelve, a görög (*sermo doctus*) mintájára igyekezett kiművelni anyanyelvét (*sermo popularis*). A humanisták a görög–latin összefüggéshez hasonlóan képzeltek el a latin és a vulgáris nyelvek viszonyát és ebből következő feladataikat. Schorus világosan kimondja: a népnyelvet Ciceróhoz hasonlóan kell gazdagítani és művelni.⁹

Magyar kézikönyvek: elméleti megjegyzések és a kitűzött cél gyakorlati megvalósítása

Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás

A vizsgált korszak elejéről két olyan magyar szerkesztésű munkát ismerünk, amelyek az anyanyelv helyes használatát segítették elő. Sylvester János *Grammatica Hungarolatinája* (Sárvár-Újsziget, 1539)¹⁰ párhuzamos latin–magyar nyelvtan, Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngaricája* helyesírási kézikönyvnek tekinthető. Az utóbbi

8 „[...] ut discipuli ratione mentis cogitans latine non minus quam vernacule, tum proloqui quam conscribere sciant. [...] ut cognita differentia prudenter caveremus, ne latinam germanismis, germanicam latinismis contaminemus. [...] ego vernaculae linguae usum is Scholis una cum latino sermone diligentissime tradendum puto. [...] Habet enim et sermo vulgaris suas varietates, et partium disjunctiones, quemadmodum latinus: adeo ut nihil pene sit elegantiarum, nihil figurarum in lingua latina, etiam ad graecorum imitationem effictarum, quod non magna ex parte in sermone nostro deprehendatur. [...] tam vernaculae quam doctae linguae non modum *studiose*, sed etiam *artificiose* tractarentur.” Idézi PUFF, *„Von dem Schlüssel...“*, 310.

9 „Tantisque disciplinarum monumentis illustrarunt Plato, Aristoteles, Caesar, Cicero, Quintilianus, alique innumerabiles tum Graeci tum Romani, nonne suam popularem et vernaculam? Nonne et nos similiter facere poterimus? [...] Vernaculam sermonem (ut Cicero facere solebat) augebimus atque excolemus.” Idézi PUFF, *„Von dem Schlüssel...“*, 312.

10 Joannes SYLVESTER PANNONIUS, *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta* (Sárvár-Újsziget: 1539), RMNY 39. Hasonmás kiadása: *Grammatica Hungarolatina ...*, a faksimile szöveget közzétette KÖSZEGHY Péter, a kísérőtanulmányt írta SZÖRÉNYI László, *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 22 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989). Elektronikus hasonmása: <http://www.mek.oszk.hu/03400/03466/03466.pdf>. Kritikai kiadása: Ioannes SYLVESTER, *Grammatica Hungarolatina*, ed. Stephanus BARTÓK, BSMRAe Series Nova, 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006) <http://mek.oszk.hu/05700/05725/05725.pdf>.

egyetlen ismert kiadását (Krakkó, 1549)¹¹ az irodalomtörténeti közmegegyezés szerint legalább egy korábbinak kellett megelőznie, ami a legnagyobb valószínűséggel ugyan csak Krakkóban, 1538-ban jelenhetett meg.¹²

Az *Orthographia Vngarica* a helyesírási kézikönyvek első alcsoportjának, az olvasni tanító munkáknak a hatását tükrözi, de az sem vitatható, hogy az egységes helyesírási rendszer a nyelvi norma kialakítása felé mutat, még ha ennek elméleti kifejtésére ebben az időben még nem is kerül sor.

Az ismert, 1549. évi, „megigazított” kiadás sajtó alá rendezőjének Révész Imre nyomán sokáig Abádi Benedeket tartották. Ivány Zoltán azonban ezt „kétérdéssel fogadja”. Visszatér a már Kazinczy Ferenc által is képviselt állásponthez, mely szerint a kiadó B. A. monogramja Batizi Andrást fedi. Érveit legfőképpen Dévai Bíró, Abádi és Batizi helyesírásának összevetésére alapozza.¹³

Akárki is rendezte sajtó alá a kiadást, az olvasónak szóló ajánlásban kritikátörténeti érdekű megállapításokkal vezeti be a munkát. Utal a magyar bibliafordítások hasznára: „hog’ ac kesseghes oluashassa az szent írást, nag’ segítséget tésznec am mi n’eluöncre fordított kön’uec”. Ehhez viszont szükség van „ab betücnec esmeretére” és „az „oluasasnac tudására”. „Meg kell azért azt „nekönc tanulnóc, hogy oluashasuc minn’áian az szent írást, tudakozhassonc az Isten acaratt’aiarul”. Akárcsak a német szerzőknél, itt is ez az olvasni tudás elsődleges célja.

A reformáció eszméinek terjesztésével függ össze a hitbéli bizonytalanságok eloszlátása, amire a Szentírás a legalkalmasabb: „hog’ enn’i soc téuel’gésbe lég’en mihez támaszkodnóc”.

Mindazonáltal nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a lelki épülés elsősége mellett megfogalmazódik a nyelvművelés gyakorlati célja is:

hasznos, hog’ eg’ másnac mindenikönc irhasson, ne kell’ en minden ketsin dologért más ember után látni. Az tanulása kedig ighen keues muncáual lészen, mi[u]el nem nag’ dologgal esmerhetni meg eg’ nehán betüt. Embernec keues muncat felkell uenni nag’ haszonért, kiuel mind testében lelkében élhet.¹⁴

Az olvasni tanulás mellett szóló azon érvnek, mely szerint „kevés munkával” meg lehet ismerni „egynéhány betüt”, ugyancsak találhatók német párhuzamai. Jacob Grüssbeutel például azzal biztatja képes ábécéskönyvének használóit, hogy segítségével 24 óra alatt megtanulhatnak olvasni (*Ein besonder fast nützlich Stymmen Büchlein mit Figuren*, 1531).¹⁵

11 [DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS], *Orthographia Vngarica. Azaz, Igaz iraz Modiarol valo tudoman Mag’ar n’elvenn irattatott...* (Krakkó: Vidua Hieronymi Vietoris, 1549), RMNY 77. Elektronikus hasonmása: <http://mek.oszk.hu/02700/02712/02712.pdf>, 2005. március-április.

12 RMNY 22.

13 IVÁNY ZOLTÁN, „Adalékok Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngarica* című művéhez”, *Magyar Nyelv* 87, 4. sz. (1991): 439–447.

14 [DÉVAI BÍRÓ], *Orthographia...*, Aii r–v.

15 „xxiiij stunden auff das minst des Lesen beherrsche.” Idézi Claudine MOULIN-FANKHÄNEL, *Deutsche Grammatiken vom Humanismus bis zur Aufklärung* (Bamberg: Staatsbibliothek Bamberg, 1988), 68.

A 17. század végéről lehet magyar példát is hozni: Szőnyi Nagy István tapasztalatai szerint ábécéskönyvéből 12 óra alatt meg lehet tanulni olvasni, sőt írni is. Elégedetten állapította meg, hogy „a Kolosvári Reformata Ekkleziában sokan vannak, nemcsak az ifjúság, hanem még az idősek közül is, kik nagy kívánsággal és örömmel tanulták az olvasást, sőt némely cigányok is vannak, kik e tanulásnak édesedvén szépen olvasnak, némelyek írnak is”.¹⁶

Az olvasás és a vallásos elmélyülés összefüggését fogalmazza meg Dévai a bibli-ai idézetek bevezetésében: „kiket azért vetettem ide, hog’ kereszt’en ember g’ermeke oluasn[i]s tanulhat azocon, annac felette ighen használ ill’en mondásocot mindenha elméiben forgatni”.¹⁷

A fenti idézetekből világosan kitűnik cél és eszköz viszonya. Dévai számára elsődleges a hitbéli megerősödés, ezt segítheti elő az épületes szövegek olvasása. Az irodalmi gondolkodás történetét vizsgálva azonban különösen érdekes az anyanyelvű írásbeliség előtérbe kerülése. A mai kutatás számára is érvényes Melich János megítélése:

Az „Orthographia Vngarica”, mint már Révész s utána valamennyi kutató megjegyezte, czélja nem az volt, hogy az embereket a magyar szavak helyes írására, hanem az, hogy a szentírás megértése szempontjából a magyar írásra és olvasásra tanítsa. Szóval afféle abéczés könyv ez, kiegészítve néhány legszükségesebb hittani tudnivalóval. Kétségtelen azonban az is, hogy a magyar helyesírás története szempontjából az Orth. Vng. az első emlék, a mely a magyar helyesírás néhány szabályát pontokba foglalja.¹⁸

A kritikátörténet sarkalatos kérdése a nemzeti nyelvű szakszókincs létrejötte. A magyar nyelvtani terminológia megteremtése érdekében Dévai Mátyás Sylvester Jánossal egyidőben tette meg az első lépéseket. Szakkifejezéseik külön tanulmányt érdemelnének; ezúttal csak Dévaitól idézek két példát.

Egyes fogalmakat csak magyarul nevez meg. Mellékjeles betű az, amelyiken vagy „haránt uag’on vonítás”, vagy „meg vonitua uag’on az also fele”.¹⁹ Az aposztróf „linn’a” neve magyarosított latinnak tűnik. Lágymító hatását a *t* esetében így szemlélteti: „Micor az kis linn’a [van] felette accor ig’[ejtendő] at’ám t’ukia”.²⁰

Sylvester és Dévai kézikönyvét összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy az *Orthographia Vngarica* tágabb értelemben vett nyelv- és népművelői célt tűzött maga

16 SZŐNYI NAGY István, „Magyar Oskola, mellynek mesterségével az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősbeket, írás olvasásra XII órák alatt meg-taníthattya, Kolozsvár, 1695”, in *Corpus Grammaticorum linguae Hungaricae veterum: A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsüig*, kiad. TOLDY Ferencz (Pest: Magyar Tudományos Akadémia: 1866), 587–604, 588.

17 [DÉVAI BÍRÓ], *Orthographia...*, Ci v.

18 Dr. MELICH János, „Az *Orthographia Vngarica* és a magyar helyesírás (Egy hasonmás melléklettel)”, *Magyar Könyvszemle* 16 (1908): 119–147, 140.

19 [DÉVAI BÍRÓ], *Orthographia...*, Aijj r–v.

20 *Uo.*, Bi v.

elé, amennyiben a legegyszerűbb, írástudatlan „községet” kívánta megtanítani olvasni és az írásbeli nyelvhasználat legelemibb szabályaira. Ehhez képest Sylvester grammatikája a latin iskolák számára készült; egyes nézetek szerint „tanári kézikönyv” gyanánt, mások a tanulók kezében is el tudnák képzelni. (Be kell látnunk azonban, hogy a görög és héber idézetekkel a kisdiakok aligha tudtak mit kezdeni...) A feldolgozott anyag rész illetően fordított a helyzet: Dévaihoz képest Sylvester munkája átfogóbb, s a helyesírási kérdések mellett az alaktan egészét tárgyalja.

Úgy tűnik, a két munka célkitűzése tükrözi szerzőik szellemi alkatát, érdeklődését – már amennyire az a rendelkezésünkre álló adatokból kikövetkeztethető. Kettőjük összehasonlítására Balázs János saját fordításában idézi Melanchthon Nádasdy Tamáshoz írott levelét: „Mátyást, e jeles tudományú, bölcs és jámbor férfiút jóindulatodba ajánlom. A tudós Sylvester Jánost is ajánlom Nagyságodnak.”²¹ A két tanítvány minőségének különbségét Balázs így magyarázza:

Mindenesetre feltűnő, hogy [Melanchthon] Sylvesternek jámborságáról, vallásosságáról nem beszél, míg Dévait jámbor férfúként is emlegeti. Ha mindkettőt egyaránt a reformáció nyílt hitvallójának tekintette volna, akkor feltehetően közös jelzővel illette volna mindkettőjüket.²²

A hitbéli meggyőződés különböző fokozatai (esetleg döntő különbsége?)²³ mellett az eltérések utalhatnak arra is, hogy Melanchthon „a magyar Lutherre” inkább a reformatori elhivatottságot tartotta jellemzőbbnek, Sylvesterre pedig a tudományos elmélyülést. Ennek megfelel egyrészt az *Orthographia Vngarica* széles rétegeket megcélzó szándéka, másrészt a *Grammatica Hungarolatina* tudományos igénye, amennyiben Sylvester a latin nyelvtan elemi tudnivalóinak fejtegetése során az alapfokot messze meghaladó kitérőket tesz.

Sylvester esetében kiemelendő, hogy hangsúlyozza: az anyanyelv szabályainak megtanításában az európai gyakorlatot követi, aminek hasznát saját tapasztalatai is igazolják. A *Grammatica Hungarolatina* ajánlólevelében fiának magyarázza, milyen példák nyomán írta művét:

[...] más nemzetek mintájára, a te és a hozzád hasonlók valamelyes hasznára. Mert a többi nemzet is ezen a módon, saját közönséges nyelvén fogalmazott tankönyvvel vezet

21 BALÁZS János, *Sylvester János és kora* (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1958), 158. Az eredeti szöveg: „Matthiam tibi commendo, virum praeditum egregia doctrina, prudentia et pietate. Iohannem Sylvestrum etiam hominem doctum Celsitudini tuae commendo.” Melanchthon levele Nádasdy Tamáshoz, Lipcse, 1537. október 7., in *Corpus Reformatorum: Ph. Melanchthonis opera quae supersunt omnia*, I–XXVIII, ed. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, Heinrich Ernst BINDSEIL (Halle: C. A. Schwetschke et Filius, 1836), 3:418. hasáb.

22 BALÁZS, *Sylvester János...*, 159.

23 Ismeretes olyan 16. századi forrás, amelyik Sylvestert hithű katolikusként mutatja be. Részletesebben: BARTÓK István, »... a széthúzások pusztító viharában...«: Adalékok Sylvester János Újszövetségfordításának bécsi kiadásához”, in *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, 101–105 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016).

a zsenge nemzedéket a magasabb tudományokra [...] E könyvet ugyanis más nemzetek példájára elemista gyerekek használatára írjuk; akiket nyilvánosan tanítunk, azoknak jelenbeli hasznára, neked viszont, fiam, a jövőbelire. Éspedig nem bőséges szabad időnk unszolására, hanem a szükségétől kényszerítve írjuk. Mert miután a vakszerencse odalökött, hogy elemista gyerekek tanítója legyek, tapasztalatból tanultam meg, hogy a gyerekeket anyanyelvükön is kell oktatni az esetek tanának és a nyelv többi tulajdonságának az elsajátítására.²⁴

Ahogy már Melich János megállapította: „Az Orth. Vng. nem volt valami nagy befolyással XVI. századi helyesírásunkra”.²⁵ Ugyanezt mondhatjuk el a *Grammatica Hungarolatináról* is, így mind Dévai, mind Sylvester szóban forgó munkájának jelentősége nagyobb, mint hatása. Kritikatörténeti vonatkozásaik miatt azonban fontos adalékokkal szolgálnak a korabeli irodalmi gondolkodás megismeréséhez. Sylvester esetében különösen fontosak a magyar nyelv értékeire vonatkozó megállapítások.²⁶

Komjáthy Benedek, Pesti Gábor

„Más nemzetek” példája felbukkan Sylvester kortársainál is az anyanyelvű olvasás és írás elsajátításával összefüggésben, különös tekintettel a fordításirodalomra. Komjáthy Benedek említi, hogy a magyar Pál-levelek tartalmi pontossága érdekében figyelembe vett különféle magyarázatokat:

Azért, kegyelmes Asszonyom, íme, az te Nagyságodnak akarattya szerént, amint az élő Úristen malasztyával szeretett, az szent Pál leveleit magyarol fordajtottam, melynek magyarságára sok szent magyarázó doktorokot olvastam, s amellyeknek értelme és magyarázása énnekem jobbnak, igazznak s alkalmasbnak az szent Pál írásához tetszett, azt írtam, s követtem [...].²⁷

24 SYLVESTER János, „Magyar–latin grammatika, Hagyakozó levél Tódor fiához”, ford. SZÖRÉNYI László, in *Janus Pannonius, Magyarországi humanisták*, kiad. KLANICZAY Tibor (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 1098, 1099. Az eredeti szöveg: „[...] ego cum ceteris nationibus, modo cum tuo ac tui similibus commodum quocumque. Ad hunc enim modum et reliquae nationes, tenuibus in suis ipsorum linguis, propositis praeceptis, teneram aetatem sensim ad altiora provehant studia [...] Scribimus enim haec ad reliquarum nationum exemplum in usum elementariorum puerorum, quos publice docemus, illorum quidem praesentem, tuum vero, fili mi, futurum. Scribimus autem non otii abundantiam, sed necessitate compulsi. Nam posteaquam me fortuna eo detrusit, ut elementariorum puerorum sim praeceptor, re ipsa comperi opus esse institutionum pueris in patria quoque lingua ad pernoscendas casuum doctrinas reliquamque linguae proprietatem.” SYLVESTER, *Grammatica...*, ívjelzés nélküli 2. levél v.

25 MELICH, „Az Orthographia Vngarica...”, 146.

26 Részletesebben: BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, *Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok* (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 143–152, 185–191.

27 KOMJÁTHY Benedek, *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae* (Krakkó: Hieronymus Vietor, 1533), Avir-v.

A hivatkozott „szent magyarázó doktorok” nem lehettek mások, mint külföldi kommentárok szerzői. Pesti Gábor határozottan utal más nemzeti nyelvű fordításokra. Burkoltabb vagy határozottabb formában, de mindkettőjüknél megjelenik a nemzeti öntudat.²⁸

Mint közismert, Pesti Gábor a négy evangélium fordításának ajánlólevelében idéz néhány mondatot Erasmus kapcsolódó fejtegetéseiből. Talán a nők korabeli megítélésével függhet össze, hogy a reménybeli olvasók között az asszonyokat konkrétan nem nevezi meg. Erasmus szövegének egy korábbi helyét parafrázálva, általánosabb megfogalmazásban utal rá, hogy Krisztus tanítása – tekintet nélkül korra, nemre, állapotra, nyelvre, körülményekre – mindenkire vonatkozik.²⁹

Bornemisza Péter

Sylvester és kortársai után két évtizeddel Bornemisza Péternél is előkerül „más nemzetek” példája, mégpedig kifejezetten az anyanyelvű írásbeliséget illetően. Elődeihez képest lényeges különbség, hogy nála már nem egyszerűen „caeterae nationes”, „reliquae nationes” (Sylvester),³⁰ vagy „complures populi”,³¹ „orbis terrarum nationes” (Pesti),³² hanem immár mint a „műveltebb nemzetek” (gentes humaniores) jelennek meg, mintegy a későbbi századokban oly gyakran emlegetett „csinosabb nemzetek” előképei. Élektra-drámájának utószavában röviden, de határozottan fogalmazza meg nyelvművelő programját:

Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján

28 Vö. Ács Pál, „A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erazmista és a Balassi-követő”, in „Az idő ósága” *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*, 13–31 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001); Uő, „A mester és tanítványa: Erasmus és Komjáthy Benedek”, in Ács Pál, *Átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, 70–82 (Budapest: Pesti Kalligram Kft., 2014); Uő, „Pesti Gábor fabulafordítása”, in *Esopus fabulái Pesti Gábor szerint*, vál., szerk., jegyz., utószó Ács Pál, Magyar Hírmondó, 201–232 (Budapest: Magvető Kiadó, 1980).

29 „Nam ut ommittam enumerare complures nostrae aetatis populos, qui ut Christi gloria mundo magis ac magis innotesceret euangelium suo sermone evulgatum susceperunt, & Erasmus quoque ille, homo magni ingenii, maioris eruditionis, maximique iudicii, ac vir nostrae tempestatis sapientissimi cuiusque iudicio doctissimus, vehementer dissidere videtur ab his (sicuti testatur abunde in sua paraclesi in novum Testamentum) qui nolint ab idiotis legi divinas literas in vulgi linguam (ut verbis ipsius utar) transfusas. Quandoquidem sol non perinde communis esset omnibus expositus, atque Christi doctrina, quae nullam aetatem, nullam sexum, nullam fortunam, nullam linguam, conditionemque reiiceret. Atque utinam haec in omnes omnium (inquit) linguas essent transfusa, ut non solum a Scothis & hybernis, sed a Turcis quoque & Saracenis legi cognoscique possint. Et ut hinc aliquid ad stivam aliquid decantaret [!] agricola, hinc nonnihl ad radios suos moduletur [!] textor, huiusmodi fabulis itineris taedium levaret [!] viator, ex his sint omnia Christianorum omnium colloquia, tales enim ferme sumus, quales sunt quottidianae nostrae confabulationes.” PESTI Gábor, *Novum Testamentum seu quatuor Euangelium volumina lingua Hungarica donata* (Bécs: Iohannes Singrenius, 1536), Aij v–Aiiij v.

30 Lásd a 24. jegyzetet!

31 Lásd a 29. jegyzetet!

32 „Cum videam omnes fere mortales, ac orbis terrarum nationes mira translationum copia scaterere [...]”, PESTI Gábor, *Aesopi Phrygis fabulae* (Bécs: Iohannes Singrenius, 1536), A1 v.

súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell.³³

Az idézet szép kifejezése annak a szándéknak, amelynek megvalósításában maga a szerző kétségtelenül a legjelentősebbek közé tartozik. Ugyanakkor rendkívül fontos mozzanata annak a több évszázados folyamatnak, melynek során a nemzeti nyelv és az írás egyre szorosabban összekapcsolódik. Mintha egyenes folytatása lenne Beatus Rhenanus idézett, néhány évtizeddel korábbi megjegyzésének, mely szerint „korunkban a magyar nyelvet írni kezdik”. A megfogalmazás feltűnő hasonlósága alapján (Rhenanus: „Vngarus sermo nostra aetate primum scribi coepit”, Bornemisza: „Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi cepisse”) nem zárhatjuk ki, hogy Bornemisza ismerte az elzászi humanista szövegét, talán éppen ahhoz akart kapcsolódni, ahogyan azt már Turóczi-Trostler József is gondolta: „Az első pillantásra világos, hol kell keresni ennek a mondatnak a forrásvidékét. A nyomok Beatus Rhenanushoz vezetnek.”³⁴ Meggyőződése szerint Rhenanus azt igazolja, hogy a korban „a magyar nyelv az »irodalmi« nyelv rangjára emelkedik”, megjegyzése „a magyar irodalmi nyelv kezdeteire vonatkozik. Egyúttal a magyar nyelv európai recepcióját és egyenjogúsítását jelenti”.³⁵

Turóczi-Trostler felvetésének korabeli fogadtatása nem volt egyértelmű. Azt senki nem vonta kétségbe, hogy Rhenanus idézett mondata a magyar nyelvű írásbeliség elismeréseként értelmezendő; ám hogy valóban ez indíthatta volna Bornemisza programadó megjegyzésére, azzal nem mindenki értett egyet maradéktalanul.

Husztai József szerint: „[Turóczi-Trostler] Joggal emeli ki Beatus Rhenanus ismert nyilatkozatának (»Sic Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit«) fontosságát: ez a humanista nyilatkozat annál inkább a magyar nyelv európai recepcióját, mint egy egyenjogúsítását jelenti, mert a további hasonló tartalmú nyilatkozatok – még a magyar Bornemisza Péteré is – jórészt ezt verik vissza.”³⁶

Trencsényi-Waldapfel Imrének voltak fenntartásai:

Igaz lehet, s „a kor érzékeny szemére és kultúrszolidaritására” csakugyan jellemző, hogy idegen humanista, Erasmus barátja, a német Beatus Rhenanus „rögzíti meg legelsőnek azt az időpontot, amikor a magyar nyelv irodalmi nyelv rangjára emelkedik”. De

33 BORNEMISZA PÉTER, „Tragoedia magyar nyelven az Sophocles Electrájából, Üdvözet a nyájas olvasóknak”, ford. RITÓÓKNÉ SZALAY Ágnes, in HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter, *Művei*, kiad. NEMESKÜRTY István (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 598. Az eredeti szöveg: „Et omnibus recte iudicantibus notum est Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi cepisse, quae nobis cum Ciceronis tum omnium humaniorum gentium exemplo indies magis magisque gravissimis de causis pro viribus excolanda et locupletanda est.” BORNEMISZA Péter, *Tragoedia magyar nyelven...* (Bécs: Raphael Hofhalter, 1558), I ij2 r.

34 TURÓCZI-TROSTLER József, „Sic Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit: Beatus Rhenanus és Bornemisza Péter”, in *A magyar nyelv felfedezése: Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól*, 64–83 (Budapest: Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése, 1933), 80.

35 Uo., 74–75, 76.

36 HUSZTAI József, „A magyar nyelv felfedezése: Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 58, 4–6. sz. (1934): 80–81, 81.

Bornemisza nyelvi programjának tudatosítását Beatus Rhenanus formulájából („Sic ungaricus sermo nostra aetate scribi coepit”) vezetni le: inkább szellemes, mint meggyőző beállítás [...]. Biztatólag mindenesetre hathatott rá, hogy külföldi tekintélyek, esetleg éppen Beatus Rhenanus nyilatkozatát is olvasta a magyar nyelv kezdődő irodalmi elismeréséről s erre célozhat valóban a nevezetes utószó (»omnibus recte iudicantibus notum est, Hungaricam linguam iam paucis annis scribi coepisse«), de legalábbis túlzás volna ennek tulajdonítani az elhatározó befolyást.³⁷

Önmagában az a tény, hogy „a magyar nyelvet írni kezdik”, üdvözlendő. Bornemisza Péterhez hasonlóan Turóczi-Trostler József, Huszti József, Trencsényi-Waldapfel Imre és Tarnai Andor is a kijelentés pozitív tartalmát hangsúlyozza. Az idézet Tarnai monográfiájának³⁸ címeként pontosan tükrözi a feldolgozott korszak kritikátörténeti szempontból legfontosabb mozzanatát. Ám ha nem a középkori magyarországi irodalmi gondolkodás lényegét akarjuk megragadni, hanem arra is kíváncsiak vagyunk, hogy Beatus Rhenanus hogyan minősíti a szóban forgó jelenséget, érdemes figyelni az eredeti gondolatmenetre. Előfordulhat ugyanis, hogy egy szövegkörnyezetéből kiragadott részlet mondandója a szerző szándékához képest némiképp módosulhat, akár még az ellenkezőjére is fordulhat.

Az adott esetben be kell látnunk: Rhenanus hivatkozása korántsem egyértelmű; legalább annyira elmarasztalás, mint amennyire elismerés. Igaz ugyan, hogy – akár csak a németek – most már a magyarok is írnak a saját nyelvükön, de másfél százados késésben vannak! Ez bizony nemzetünk elmaradottságra utal, hogy a szembeállítás annál inkább kiemelve az élen járó németek dicsőségét. Hiszen német földön a nemzeti nyelvű írásbeliség 150 éves, a magyaroknál pedig még csak most bontakozik ki. Ha a fordításban módosítunk a szórenden, és a „primum” szót sem hagyjuk ki, érzékeltethetjük a szövegösszefüggésből következő célzatosságot: „A magyar nyelvet korunkban kezdik el először írni.”

Úgy tűnik, Rhenanus kijelentésének negatív tartalmára 20. századi tudósainknál érzékenyebbek voltak 19. századi eleink. Értelmezésük szerint az elhíresült mondat a magyar állapotok fáziskésését hivatott példázni, mivel – a szerző tudomása szerint – ezen a vidéken egészen saját koráig kizárólag a latin volt az írásbeliség nyelve. Sándor Klára emlékeztet a szakirodalomban többször is megjelenő összefüggésre: „Ezt Rhenanus arra az értesülésre alapozta, amit Janus barátjától, Galeotto Marziótól szerzett – nem egyedülként a nyugati tudományosságban –, és értelemszerűen a latin betűs írásra gondolt.” A kapcsolódó lábjegyzetben hozzáfűzi: „Arra, hogy Rhenanus Galeotto Marzio megjegyzésére alapozta ezt a véleményt, Galeottonak Mátyás király jeles mondásairól és bölcs cselekedeteiről szóló művét kiadó Kazinczy Gábor [...] hívta föl a figyelmet.”³⁹

37 TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „A humanizmus újabb irodalma”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 58, 1. sz. (1934): 180–184, 182, 183.

38 TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984).

39 SÁNDOR Klára, *A székelly írás nyomában* (Budapest: Typotex Kiadó), 2014, 117.

Galeotto művének XXVIII. szakaszában Kazinczy Gábor fordításában ezt olvashatjuk: „Hanem a németek, csehek és lengyelek néha anyanyelvükön, többnyire a latinon írnak: egyedül – a kereszténységet értem – Magyarország ír csupán latinul. Mert a magyar nyelv nem könnyen írható, miután a pontozás legcsekélyebb változtatása és különbsége megváltoztatja a kiejtés értelmét.”⁴⁰

Az állítást és hatását Kazinczy a *Jegyzések*ben a következőképpen helyteleníti: „Amit e helytt Galeot nyelvünkről, azon felszínességgel mond, mely, irányunkban, maiglan jellemzi a külföld bölcseit: tényként ment »szájról-szájra«, vagyis tolltól tollra, s végre minmagunknál is hitelt talált.” A „külföldi bölcsek” elmarasztaló véleményének példajaként idézi Rhenanus vonatkozó mondatát.⁴¹

Kazinczy Gábor bosszankodása nem volt előzmény nélküli. Horvát István 1835-ben méltatlankodott a külföldieknek a magyar írásbeliséget elítélő nyilatkozatain. Ezek közül elsőként Galeotto Marziót és Beatus Rhenanust citálja, majd leszögezi: „De mind ezek vagy a’ Magyar Helyesírás különösségeit illetik, vagy üres beszédek. [...] az Idegeneknek e’ féle állításaik ’s híreszteléseik valóban előítéletek, vagy hibás vélemények voltak.”⁴²

Talán nem véletlen a különbség az 1830-as és az 1930-as évek tudósainak meglátásai között. Messzire vezetne, ha azon kezdenénk elmélkedni, hogy milyen tágabb összefüggésekben lehetne elhelyezni az elzászi humanista kijelentésének eltérő értelmezéseit.

Maradva a filológiai tényeknél: érdemes alaposabban megnézni Beatus Rhenanus híres mondatának szövegkörnyezetét. Nemcsak a lemaradás megmásíthatatlan ténye (*nostra aetate primum [...] coepit*) derül ki belőle, hanem az is, hogy az írás (*Vngaricus sermo [...] scribi*) pontosan mire vonatkozik. Szó sincs nyelvünk „kezdődő irodalmi elismeréséről”, vagy arról, hogy az „az irodalmi nyelv rangjára emelkednék”; mindössze arra utal, hogy noha megkésve, de legalább már elkezdtek írni magyarul is. Rhenanus a kancelláriai gyakorlattal, az oklevelekkel kapcsolatban hozza fel a nemzeti nyelvet. Miksa császár idejében már becses ritkaságnak számítottak az 500 évvel ezelőtt készült latin nyelvű iratok. Miksa – a korabeli hízelgő titulus szerint az „*imperator litteratus*” – értékelt az efféle régiségeket. Bőségesen megjutalmazta azokat, akik ilyesmivel tudták megörvendeztetni, hiszen ez már kuriózum a német nyelvű ügyintézés korában. Rhenanus az élő nyelvű írásbeliség másik példajaként hivatkozik a magyarokra, akik bár jelentősen lemaradva, de ott kullognak a németek után.

A célt szolgáló eszköz alkalmazása retorikai szempontból is magyarázható. Rhenanus helyesli az anyanyelv használatát, ahogyan azt a németek is teszik. Az eljárás indokoltságának bizonyítására (*probatio, confirmatio*) egy példát (*exemplum*) hoz fel. Ahogy a németek, úgy (Sic) a magyarok is írják a saját nyelvüket. Ám ez nem hasonló példa (*exemplum dissimile*), mivel az írás ténye ugyan megegyezik, de az időeltoló-

40 Az eredeti szöveg: „Sed Germani & Boëmi & Poloni, aliquando lingua patria, plerunque latinas literas scribunt, sola Hungaria (ex Christianis loquor) non nisi latine scribit. Quoniam Hungarorum lingua non facile scribi potest. Minima enim accentuum mutatione & diversitate prolationis mutatur significatio.”

41 *Martius Galeot könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről. Hozzá járul Carbó párbeszéde Mátyás dicső tetteiről, s egykorú emlékirat a király mennyegzőjéről*, közli KAZINCZY Gábor (Pest: Ráth Mór, 1863), 53, 184.

42 HORVÁT István, „A’ Magyar Nyelv régi maradványairól”, in *Tudományos Gyűjtemény* 19 (1835): 99–109, 108–109.

dásból (*nostra aetate primum*) részleges különbség adódik. Az összevetés éppen ezért egyenlőtlen (*exemplum impar*), mégpedig a mi rovásunkra, hiszen az elmaradott magyarok példájával igazolja a dicsőséges németek gyakorlatát (*exemplum ex minore ad maius*).

Ehhez képest Bornemisza szavait továbblépésként értékelhetjük. Pontosan tükrözik irodalmi gondolkodásunknak a 16. század közepére jellemző helyzetét. Kijelentésében világosan megkülönböztethető két egymásra épülő fokozat, nevezetesen először a jelenlegi állapot, másodsor az abból következő cél megfogalmazása. Először leszögezi – akár Rhenanus nyomán, akár tőle függetlenül –, hogy már nem újdonság „az írás magyar nyelven”, hiszen az „néhány év óta elkezdődött”. Ez nem jelent többet annál, mint hogy a holt latin mellett a beszéd, az élő nyelven megfogalmazott, szóban elhangzott gondolatok is rögzíthetők az írás segítségével.

Erre a lehetőségre épül a második fokozat. Ha ugyanis már idáig eljutottunk, arra is gondot kell fordítanunk, hogy hogyan használjuk írásban nyelvünket. A korszak legjobbjai világosan látják: ezen az úton kell továbbhaladni. A nemzeti büszkeség mellett a lemaradás tudata is érzékelhető. Ez sarkall arra, hogy fel kell zárkóznunk a „műveltebb nemzetekhez”, anyanyelvünket hozzájuk hasonlóan egyre alkalmasabbá tenni sokrétű feladatának ellátására, azaz „tőlünk telhetően művelni és gazdagítani”. Ezt a célkitűzést már valóban nevezhetjük irodalmi programnak.

A két fokozatot – azaz a nemzeti nyelvű írásbeliség létezésének megállapítását és a stílári igényesség követelményét – Borzsák István egybemossa, amikor Bornemisza szavait így értelmezi: „[...] talán mestereinek is részük lehetett abban, hogy – az újból említett Cicerónak és a »műveltebb népeknek« nyomán – feladatának, kötelességének ismerte fel »a már néhány éve irodalmivá emelt magyar nyelvnek tőle telhető művelését és gazdagítását«”.⁴³ Jól látható, hogy Borzsák itt elődeinek (Turóczi-Trostler, Huszti, Trencsényi-Waldapfel) véleményével azonosul. A „*Hungaricam linguam iam paucis annis scribi coepisse*” kijelentés azonban – nézetem szerint – Bornemiszánál nem „a már néhány éve irodalmivá emelt magyar nyelvet” jelenti, mint ahogyan Rhenanusnál sem. Az „irodalmivá emelés” a következő fokozat, a távlati cél, a tulajdonképpeni irodalmi program. Bornemisza szavainak valódi értelmét Ritoókné Szalay Ágnes fentebb idézett fordítása adja vissza pontosan: „néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is”.

Turóczi-Trostler az „irodalmi nyelv” kifejezés első tagját többször is idézőjelbe tette. Ezzel talán arra akart figyelmeztetni, hogy nem a mai értelemben vett irodalomra kell gondolnunk. Ám az *irodalmi* szó használata még így is túlzás. Még a romantika előtti irodalomfelfogás *litterae* névvel összefoglalt szellemi termékére sem utalhat. Ismételten hangsúlyozom: a „*scribi coepisse*” mind Rhenanusnál, mind Bornemiszánál pusztán azt jelenti, hogy a nemzeti nyelven megfogalmazottakat egy ideje már le is lehet írni. Ezt éppen Turóczi-Trostler egyik példájának másfajta értelmezése is igazolja. Theodor Biblianderről írja: „Amikor aztán arról beszél, hogyan válnak írásban megrögzített

43 BORZSÁK István, „A latin nyelvű utószó”, in *Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok*, 78–103 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 102.

»irodalmi« nyelvekké az egyes nyelvek, a magyar esetében B. Rhenanus formulájával írja körül ezt a fejlődéstörténeti pillanatot: »Nostra vero aetate coepit demum sermo Hungaricus literis consignari.«⁴⁴

Bibliander híres művének idézett helyén⁴⁵ a különféle nyelvek esetében nem az »irodalmi nyelvekké válásról« van szó, hanem az »írásban megrögzítettség« történetéről, azaz az írás kialakulásáról. A vonatkozó fejezet (*De literarum origine*, 38–46) általános bevezetéssel indul, természetesen Cicero nyomán, aki az emberiség legnagyobb jötevői között említi azt, aki feltalálta, hogy a beszéd végtelennek tűnő hangáradatát néhány betű segítségével határok közé lehet szorítani.⁴⁶ Az egyes népek sorra vétele után a fejezet utolsó mondatában a törökök és a tatárok után a szerző minket is megemlít, mint akik korunkra ugyancsak eljutottunk odáig, hogy végre (demum) képesek vagyunk nyelvünket írásjelekkel rögzíteni (literis consignari). Bibliander Rhenanus megfogalmazásában éppen a lényegét illető kifejezést (scribi) változtatja meg, így még kevésbé félreérthetően tükrözi a mondandó lényegét.

A magyar irodalomtörténet európai beágyazottságát nézve különösen fontosak azok a párhuzamok, amelyek azt mutatják, milyen pontosan illeszkednek Bornemisza szavai a humanizmus korának szellemi környezetébe. Még ha Beatus Rhenanus közvetlen ösztönző hatásában nem is lehetünk bizonyosak, akkor is nyilvánvalóak a közös vonások a korszak nyelvszemléletének meghatározó jegyeivel. »Cicero és minden műveltebb nemzet példájának« mibenlétét megvilágítják a korábban említettek. Mint már utaltam rá, a korabeli általános felfogás szerint Cicero a görög mintájára művelte anyanyelvét; hasonlóan kell eljárni a latin és a nemzeti nyelvek vonatkozásában.⁴⁷ Bornemisza azonos vagy hasonló jelentésű szavakat használ (excolere, locupletare), mint a fentebb idézett Schorus (augere, excolere).

Arról is esett szó, hogy a kitűzött célt megvalósítandó »a műveltebb nemzeteknél« a latin nyelv elsajátításával párhuzamosan egyre nagyobb szerepet kapott az anyanyelv használata az iskolában. Hogy ez nálunk is így volt, az kitűnik a korszak hazai oktatástörténeti dokumentumaiból. A többnemzetiségű Magyarországon a különböző anyanyelvű diákokkal is számolni kellett.

Az 1558. évi nagyszombati iskolaszabályzat például rögzíti, hogy az intézménybe vegyesen járnak magyarok, németek és szlovákok.⁴⁸ Ezzel függ össze, hogy a szabályzat előírja: az első embernek, a rectornek jól kell tudni magyarul, és szükség van még egy szlovák és egy német jól képzett iskolamesterre is, vagy bárkikre,

44 TURÓCZI-TROSTLER J., »Sic Ungaricus sermo...«, 78.

45 Theodor BIBLIANDER, *De ratione communi omnium linguarum & literarum commentarius* (Zürich: Christoph Frosch, 1548), 46.

46 »qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis literarum notis terminavit«, *Uo.*, 39. Az idézet forrása: CICERO, *Tusculanae quaestiones*, I, 25.

47 Egyébként a példa a magyar irodalmi gondolkodásban még a 18. század közepén is követendőnek bizonyult. Vö. RIBINYI János, »Beszéd a magyar nyelv műveléséről« (1751), ford. DÉRI T. Balázs, in *A magyar kritika évszázadai, Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, szerk. TARNAI Andor és CSETRI Lajos, 86–87 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 232–238, 237–238.

48 »...scholae ipsius proventus sufferri possunt hungari, germani et sclavi mixtim.« Mészáros, *XVI. századi iskoláink...*, 164.

akik beszélnek szlovákul és németül. Az énektanár megkívánt nyelvtudásáról nem esik szó.⁴⁹

Az 1574. évi besztecebányai iskolaszabályzat konkrét esetet is említ: a délutáni második és harmadik óra között a diákok stílusgyakorlás céljából először anyanyelvükön (lingua vernacula) írják le, amit tanultak, hogy aztán másnap latinul magyarázzák el.⁵⁰

A 16. századi, anyanyelvű szövegeket is tartalmazó iskolai segédkönyvekkel, diákjegyzetekkel kapcsolatban Mészáros István megállapítja: „megengedhető az a feltételezés, hogy ahol ezeket használták, *ott nemcsak a latin nyelv műhelye volt az iskola, de a magyaré is, annak ellenére, hogy a feldolgozandó, megtárgyalandó mű latin szövegű volt*.”⁵¹

Ábécés katekizmusok

A vizsgált korszakban több változatról is lehet tudni az olvasás megtanulását célzó munkák másik típusának, az ábécés katekizmusnak. Az első ilyen kiadványok ugyancsak külföldi, jellemzően német példára keletkeztek, a reformáció terjesztésének elősegítésére. A. Molnár Ferenc erről így ír: „[...] Luthert épp az egyházi vizitációkon látottak sarkallták arra, hogy megírja Kis kátéját (*Enchiridion, oder der kleine Katechismus*, 1529), amely röviden rendszerbe és összefoglalja, valamint magyarázza a legfontosabb egyházi tudnivalókat és szövegeket. [...] Nem véletlen, hogy a legelső, a reformáció idejében nyomtatott magyar nyelvű könyvek többsége is egyházi, hitbuzgalmi tárgyú, s nem egy a Lutheréhez hasonló káté, illetve annak egy olyan fajtája (ábécés katekizmus), amelyet még az ábécé, az olvasás, valamint az írás tanításával is kiegészítenek.”⁵²

Az idézett tanulmányban a szerző több példát ismertet: Bencédi Székely István kis katekizmusát (1544), az úgynevezett *Kolozsvári ábécéskönyvet* (1553), Bornemisza Péter *Négy könyvecskéjét* (1577). A katolikus kiadványok közül említhető a *Hungarische Pente-Tafel* és a *Nagyszombati ábécéskönyv* töredéke.

Egyetérthetünk A. Molnár Ferenc megállapításával: „Mindenesetre az anyanyelvi iskolai oktatással is összefüggő magyar kátétanulás nyilván hatással volt a magyar nyelvi műveltség fejlődésére, adott helyzetben pedig az anyanyelv megőrzésére is. [...]”

49 „Rector scholae supradictus sit hungaricae linguae peritus et habeat primam classem, cui praesit, doceat grammaticam latinam, legat epistolas Ciceronis, Terentium aut Vergilium aut Caesarem aut alium quempiam authorem, qui videbitur esse conveniens [...] Sint praeterea duo docti magistri, alter sclavus, alter vero germanus, vel quilibet utramque – si fieri poterit – linguam callens, quibus tertius adiungatur, qui musicam doceat.” *Uo.*, 163.

50 „Ab hora secunda vero usque ad tertiam (qua vespertinae quoque preces intermittuntur) conceditur minoribus spacium describendae sententiae; maioribus vero, ut argumentum pro exercitio styli, lingua vernacula in tabula scriptum pure describant, quod hora prima, die veneris futuro in latinam linguam eleganter versum exhibeant.” *Uo.*, 171.

51 *Uo.*, 131.

52 A. MOLNÁR Ferenc, „A reformáció jelentőségéről a magyar nyelvtörténetben, különös tekintettel a katekizmusokra”, *E-nyelv Magazin*, 2017. dec. 28. <http://e-nyelvmagazin.hu/2017/12/28/a-reformacio-jelentosegerol-a-magyar-nyelvtortenetben-kulonos-tekintettel-a-katekizmusokra/>

A kátéhasználatot az is segítette, hogy a katekizmust olykor hozzákötötték a bibliához vagy a zoltároskönyvhöz.⁵³

Kitekintés a 17–18. századra

„Faragni, csiszolni, gyarapítani, pallérozni” – a magyar nyelv művelése

Az 1500-as években megfogalmazott követelmény, mely szerint minél szélesebb rétegeknek meg kell tanulniuk anyanyelvükön olvasni és írni, az idők során egyre árnyaltabbá vált. A magyar nyelvet nem akárhogyan, hanem igényesen kell használnunk, ennek érdekében – Bornemisza szavaival – „művelni és gazdagítani” (excolere, locupletare) kell. Ez a gondolat a későbbiekben egyre sűrűbben felbukkan, szaporodnak a kritikátörténeti érdekű megjegyzések.

A század végén Bornemisza tanítványa, Balassi Bálint azt írja: a *Szép magyar komédiát* annyira „ékesb igékkel” szerezte, amennyire csak tőle tellett, példát mutatva másoknak, hogy majd sikerüljön nekik írásaikat „fogyatkozás nélkül véghezvinni és megékesíteni”.⁵⁴ A nyelv művelése szorosán összefügg a nemzeti öntudattal. Balassi immár magyarul fogalmazza meg célját: anyanyelvét azért akarta „meggazdagítani, hogy megismerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meg lehetne ez, azmi egyéb nyelven meglehet”.⁵⁵ Zrínyi Miklós a *Syrena* kötet előszavában utal anyanyelvének gazdagítására: „Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam ugy, osztán szegény az magyar nyelv [...]”.⁵⁶

A 18. század elején Czvittinger Dávid világosan kimondja: „minden népnek a maga anyanyelvét kell faragni és csiszolni a latin helyett”. Leghasznosabbnak azt tartaná, ha a magyarság „anyanyelve legteljesebb gazdagításával, ékesítésével és minden irányban elterjesztésével foglalkozna”.⁵⁷ A század végén megerősödő nyelvművelő törekvések ugyancsak a „művelni és gazdagítani” célkitűzést ismételtetik, a korra jellemző kifejezésekkel. Irodalmunk első vonalába tartozó szerzők gyakran idézett megnyilvánulásai mellett ezt tanúsítja az alábbi, két találomra kiragadott, kevésbé ismert példa is.

Tóthfalusy József losonci református diák *Deidameia* című drámájának előszavában így foglalja össze a színjátszás célját 1792-ben: „Hogy ditsekedhessen a mi Hazánk is némelly fijaival, a' kik a magyar nyelvet el aludni nem hadják, sőt a' setét étzakából nap fényre hozzák [...] hogy nyelvünket, a mi édes Hazánk nyelvét, azt a Magyar nyelvet, melyre születünk, gyarapítsuk, javítsuk s. pallérozzuk.”⁵⁸ Ez idő tájt Szerelemhegyi

53 Uo.

54 BALASSI Bálint, „Ajánlás az erdélyi nagyságos és nemes asszonyoknak a *Szép magyar komédiához* [1588]”, in *A magyar kritika évszázadai...*, 86.

55 BALASSI Bálint, „Prológus a *Szép magyar komédiához*, 1588”, in *A magyar kritika évszázadai...*, 87–90, 88.

56 ZRÍNYI Miklós, *Összes művei*, kiad. KLANICZAY Tibor, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1958), 1, 9.

57 CZVITTINGER Dávid, „A magyar nyelvművelésről”, ford. DÉRI T. Balázs, in *A magyar kritika évszázadai...*, 228–231, 229–230.

58 Idézi: PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Tóthfalusy József és a losonci drámagyűjtemény”, in *Drámák határhelyzetben I*, szerk. BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Julia, N. TÓTH Anikó, PETRES CSIZMADIA

András levelet írt Kelemen Lászlónak, amelyben felajánlja, hogy a színtársulat számára minden prózai darabhoz készít dalbetéteket, mégpedig „a nemzeti játékszínnek nagyobb előremenetelére, tökéletességére, legfőképpen pedig az anyanyelvnek gyarapítására s pallérozására nézve”.⁵⁹

„Sokkal magyarabbúl...” – stiláris követelmények

A nyelv művelésének, gazdagításának eredménye a helyes és választékos beszéd és írás. A nyelvhelyességi, stiláris követelményeket nagyobb számban csak a 17. században foglalmazták meg. Egyre gyakrabban hangoztatták, hogy az igényes szövegalkotás kritériuma az anyanyelv sajátosságainak, szabályszerűségeinek figyelembevétele.

Zrínyi kifejezetten a nyelvi megformálást, a szabatos magyar stílust emeli ki prózai műveinek tervezett kiadásához írt előszavában: „Fáradtam ugyan rajta, hogy jó magyarul írjam, véghez vihettek-e, az te ítéleted rajta.”⁶⁰ Geleji Katona István, miközben „excolálta és csinosgatta” „anyai nyelvét”, abban a hibás nyelvhasználat elkerülésére „mind az írásnak s mind a szólásnak igaz őszinte való módját” „kereste fel”.⁶¹ Medgyesi Pál a mondandó szavakba öntéséhez ugyancsak az anyanyelv „felkeresését”, „a jó magyar emberek” beszédmódjának követését javasolja, hiszen, ha ezt tennénk, „sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”.⁶²

Az idézett kifejezések tartalma – Zrínyinél a „jó magyarul írás”, Geleji Katonánál „mind az írásnak s mind a szólásnak igaz őszinte való módja”, Medgyesinél a „magyarabbúl szólás és írás” – mai szóval a magyarosság fogalmával azonos. Nem nehéz észrevenni, hogy hazai vonatkozásban ez pontosan megfelel a „latinitas” vagy éppen a „Deutschheit”⁶³ lényegének, ami nem egyéb, mint az adott nyelv grammatikai szabályainak betartása és természetéből következő kifejezésmódjának követése. Sok olyan, hasonló megállapítást lehetne idézni a század fordításirodalmából is, amelyekben a fordítók a tartalmi hűség mellett a magyaros megfogalmazás fontosságát hangsúlyozzák.⁶⁴

Gabriella, 263–373 (Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, 2014), 269.

59 Idézi: PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Hazafiság és érzékenység: Magyar történelmi drámák a hivatásos színtársulat repertoárján”, in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. LENGYEL Réka, 441–462 (Budapest: reciti, 2015), 454.

60 ZRÍNYI Miklós, *Összes művei...*, 1, 434.

61 GELEJI KATONA István, „Előszó a *Magyar grammatikácskához* [1645]”, in *A magyar kritika évszázadai...*, 171–172, 171.

62 MEDGYESI Pál, „Két keresztyén embernek egymással való beszélgetése [1650]”, in *A magyar kritika évszázadai...*, 173–176, 173.

63 Vö. Andreas GARDT, *Geschichte der Sprachwissenschaft im Deutschland: Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert* (Berlin: De Gruyter, 1999), 52–62.

64 Részletesebben: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó-Universitas Kiadó, 1998), 254–282.

„Magyar nyelven való olvasás” – az anyanyelv előtérbe kerülése az oktatásban

A „jó magyarul írás” előfeltétele azonban az olvasás és a betűvetés megtanulása, mégpedig anyanyelven. A 17. században az erre vonatkozó megállapítások is egyre árnyaltabbak. Az olvasás ismeretének minél szélesebb körű elterjesztése mellett Pázmány Péter is állást foglal. Korában újdonságnak számíthatott, hogy a kört a „keresztyén leányokra” is kiterjesztette. Pesti Gábor óvatos utalásával ellentétben hosszasan taglalja a nők és az olvasás viszonyát. Bő száz évvel Erasmus után a kapcsolódó prédikációban mintha a *Paraclesis* szavai csengenének vissza. A felnőtté váló lányok említése Erasmus szóhasználatára (*mulierculae*) emlékeztet. Pázmány „üdvösséges dolognak” tartja, hogy a leány „olvasni tanuljon és a szép dolgok olvasásából tekéletes erkölcsöket vegyen”.⁶⁵

Apácai Csere János a latin stúdiumokkal párhuzamosan az anyanyelvű szövegek tanulmányozását is fontosnak tartja, hogy a tanuló „hozzászokjék a szent bibliai, sőt a hasznos világi történeteknek is magyar nyelven való olvasásához és megértéséhez”.⁶⁶ Szőnyi Nagy István történelmi távlatokban gondolkodik: meggyőződése szerint a „magyar oskolákkal” fel lehet számolni „a köznépek tudatlanságát”, így visszafordítható „nemzetünk romlása”.⁶⁷ Tótfalusi Kis Miklós alapvetőnek a magyar olvasás és írás megtanulását tartja: ha a gyerekek „a magok születési nyelveken tudnának olvasni – csak ezzel is sokra mehetnének!” A folytatást illetően nála is megjelenik az európai példa: „Taníttatná bár osztán a deák nyelvre is és írásra, aki úgy akarná. Ezt cselekeszik más keresztény nemzetekben [...]”.⁶⁸

Összefoglalásként megállapíthatjuk: Magyarországon – akárcsak Európában sokfelé – a 16. század folyamán egyre inkább előtérbe került a nemzeti nyelvű olvasás és írás kérdése. A betűvetés elsajátításán túl egyre többen ismerték fel, hogy anyanyelvük alkalmassá tehető árnyaltabb tartalmak olyan választékos kifejezésére és rögzítésére, ami korábban csak latinul volt elképzelhető. A magyar nyelvű írásbeliséget illetően már a vizsgált korszakban megjelent mindaz, amit a későbbi századokban egyre határozottabban megfogalmaztak.

Fontos hangsúlyozni, hogy a hazai törekvések összhangban voltak az európai folyamatokkal – nemcsak az elméleti megnyilatkozások, hanem a cél megvalósítását szolgáló kiadványok tekintetében is. Gyakoriak az összehasonlítások „más nemzetekkel”. A nemzeti öntudat megnyilvánulása együtt jár a felzárkózás igényével.

A korabeli nyelvművelés alap gondolata, hogy a latin mellett meg kell tanulni magyarul is olvasni és írni. Nyelvünket művelni és gazdagítani kell, ennek eredménye

65 PÁZMÁNY Péter, „Mint kell a keresztyén leányt nevelni” in PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, 3 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1983), 3:271–286, 275.

66 APÁCAI CSERE János, „Előszó a *Magyar Enciklopédiához* [1653], ford. OROSZ Lajos”, in *A magyar kritika évszázadai...*, 177–187, 186.

67 SZŐNYI NAGY, *Magyar iskola*, 587.

68 M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége melyet az irégyek ellen, kik a közönséges jónak ezaránt meggátolói, írni kénszerítettett. Kolosváratt, 1698. esztendőben*, 56. <http://mek.oszk.hu/00200/00247/00247.pdf>

lehet a választékos, igényes stílus. Az idézett szerzők és művek bizonyítják a jó szándék meglétét, de az erőfeszítések hatékonysága kérdéses. Még a vizsgált korszak (1530–1580) záró évszáma után jó száz évvel, az 1600-as évek végén sem lehetett ok a teljes elégedettségre. Jellemzőnek tűnik Tótfalusi Kis Miklós meglátása, aki így ír:

[...] csodálták Pázmány Péter, Molnár Albert, Gelei István, Medgyesi Pál, Apáczai János és a többiek pontos magyarosságát, kik a sok hibát és nyelvromlást javítva a magyar nyelvben vagy nyelvtant írtak, vagy egyéb műveikben tükrözték stílusukkal a valódi és eredeti magyar nyelvet, s panaszkodva a sok hiba miatt, jó példával jártak elől, hogy a nemzetet a gondos írott és beszélt nyelvhasználatra rábírják. Eme igyekezetüket kevesen kárhoztatták, de még kevesebben követték őket.⁶⁹

Tótfalusi csak saját századára tekint vissza, korábbi szerzőket nem is említi. Korunkból szemlélve alighanem a 18–19. század nyelvművelő törekvései a legismertebbek. Ahogy Tarnai Andor írja: „A nyelv, valamint a felvilágosítás és a népművelés összefüggésének felismerését [...] a XVIII. század írói számára tartogatta a történelem.”⁷⁰ Mindazonáltal a bemutatott 16. századi szereplők esetében sem vonható kétségbe „a valódi és eredeti magyar nyelv” érdekében kifejtett munkálkodásuk. Úgy vélem, mindezek fényében világosabban láthatjuk „a pontos magyarosság”, „a gondos írott és beszélt nyelvhasználat” ügyének századokon átívelő folyamatosságát.

69 TÓTFALUSI KIS MIKLÓS, *Számvetés a helyesírásról: Ratiocinatio de orthographia [1684]*, Hasonmás kiadás fordítással, ford. FEKETE Csaba, átdolg. C. VLADÁR Zsuzsa, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 236 (Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2011), 25–27.

70 *A magyar kritika évszázadai...*, 52.